
HOFFMANN ISTVÁN
AKADÉMIAI DOKTORI VÉDÉSÉNEK DOKUMENTUMAI

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL MINT HELYNÉVTÖRTÉNETI FORRÁS
(A RÉGI MAGYAR HELYNEVEK VIZSGÁLATÁNAK ALAPKÉRDÉSEI)

Debrecen, 2007. 302 lap

Opponensek: Érszegi Géza, Zelliger Erzsébet, Szathmári István

Védés: 2008. ápr. 1.

TÉZISEK

1. A kutatási feladat

Értekezésem a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak ahhoz a vonulatához kapcsolódik, amely a Kárpát-medence régi helyneveinek vizsgálata révén kísérli meg a múlttól való ismereteink gyarapítását. Ez az érdeklődés régóta jelen van a magyarországi tudományosságban, a helynevek tudományos feldolgozásának legfontosabb alapelveit és módszereit elsősorban MELICH JÁNOS és KNEZSA ISTVÁN dolgozta ki a 20. század első felében. A történeti helynévkutatás néhány évtizedes visszaesést követően az elmúlt két évtizedben olyan eredményeket ért el, hogy ezek alapján ezt az időszakot a tudományterület legeredményesebb korszakának tekinthetjük. A számos kiváló teljesítmény közül itt csak kettőt emelek ki: KISS LAJOS életműve a helynév-etimológia terén hozott szintézist, BENKŐ LORÁND pedig többnyire konkrét vizsgálatok keretében a névtani kutatásban felhasznált elvek és módszerek folyamatos felülvizsgálatára vállalkozik elsősorban azzal a szándékkal, hogy a dogmaként rögzült hibás ismereteket kiiktassa a tudomány köréből.

Munkámmal legközvetlenebbül a BENKŐ LORÁND által képviselt szemléletmódhoz és célokhoz kívánok kapcsolódni. A tudományos megismerés természetéből adódóan ugyanis tudásunk gyarapodásával együtt szaporodnak a megválaszolásra váró kérdések, de új megvilágítást igényelnek a már korábban megoldottnak hitt problémák is, az elméleti alapvetések módosulásának hatása pedig végiggyűrűzik a biztosnak vélt ismereteinken. Dolgozatomban a helynévkutatás általam fontosnak gondolt egyes részleteire fordítom ugyan a figyelmemet, ám emellett azt is be kell mutatnom, hogy milyen névfelfogásra alapozom a megközelítésemet, azaz jeleznem kell egy koherens fogalmi háló elemeit és szerkezetét is.

A helyneveknek mint a szókincs sajátos rétegének a kutatásokban jóval nagyobb jelentőségük van annál, mint ami a kommunikációs, nyelvi szerepükből közvetlenül adódna. Ez a fontosságuk abból fakad, hogy a magyar nyelv legrégebbi írásos emlékeiben a honfoglalást követő évszázadokban többnyire nevek fordulnak elő. A szórványemlékek anyagának hasznosításában főképpen két tudományterület jeleskedett: a történeti nyelvészet és a történettudomány, ez utóbbi – más források híján – a Kárpát-medencének a honfoglalást követő etnikai képét és településtörténetét igyekezett a nevekből szerzett ismeretek

segítségével felderíteni. Mindez azt mutatja, hogy a történeti helynévkutatásnak az onomasztika határain messze túl terjedő hatása és ebből adódóan nagy felelőssége van.

A történeti névkutatás a helynévvizsgálat legfontosabb részének hagyományosan az etimologizálást tekinti, amely általában a nyelvi eredet felderítését tűzi ki célul. A nyelvi interpretáció azonban ennél jóval összetettebb feladat, számos olyan mozzanatot is tartalmaz, amely a névfejtéssel bonyolult összefüggésrendszert alkot, sőt bizonyos tekintetben el sem választható tőle. E tágabb értelemben vett etimológiai vizsgálatot helynév-rekonstrukciónak nevezem, munkámban ennek két, eddig szinte alig tárgyalt részletét elemzem alaposabban. Az egyik kérdéskör a helynévi szórványok és a forrás kapcsolatát érinti, amely meghatározó szerepű a nyelvi vizsgálat alá vetendő névalakok megállapításában, s ebből adódóan különösen fontos szerepe van a névrekonstrukció egészének szempontjából is. A másik tárgykörbe a források névadatainak a valós nyelvhasználati körülményeivel kapcsolatos problémák tartoznak, azaz a szórványok névszociológiai értékével összefüggő tényezők, amelyeknek a figyelembevétele pedig a történettudományi hasznosítás, a nyelvi-etnikai rekonstrukció terén elkerülhetetlen.

A két elméleti fejezetben kifejtett fenti alapelvek és módszerek alapján konkrét nyelvi vizsgálat keretében is bemutatom a helynév-rekonstrukció eljárásait. Elemzésem tárgyául a Tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelét választottam, amely az első eredeti változatban fennmaradt hiteles oklevelünk. A választást a gazdag névanyagot tartalmazó forrás történeti jelentőségén túl az is indokolja, hogy a diplomát BÁRCZI GÉZA önálló monográfiában dolgozta fel (A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék, 1951), s e kiváló munka időtálló eredményei számomra is jó kiindulási alapot teremtettek, és egyúttal lehetővé tették azt is, hogy a szórványok hang- és helyesírás-történeti elemzésétől szinte teljesen, a szótörténeti vizsgálatuktól pedig jelentős mértékben eltekintsek. Így figyelmemet leginkább a magyar nyelvű elemek helynévi sajátosságaira fordíthattam, érvényesítve a nyelvi rekonstrukciónak a fentiekben kiemelt vonatkozásait.

2. Az elvégzett vizsgálatok, a feldolgozás módszerei

Ertekezésem három fő fejezete közül az első kettő elméleti indíttatású, a harmadik viszont empirikus nyelvi anyag elemzésére vállalkozik, s ebből adódóan az egyes egységekben alkalmazott kutatási módszerek is különbözőek. E téren azonban az elméleti részek között is mutatkoznak eltérések, részben az adott kérdéskör vizsgálhatóságának, részben pedig az eddigi tudományos tárgyalásmódjának a különbségéből következően.

2.1. Az első fejezet a névrekonstrukció legelső fázisát tárgyalja: a helynévi szórványoknak és a forrásnak a kapcsolatát állítja előtérbe. A hagyományos névfejtés erre a korábbiakban alig fordított figyelmet, az elemzések alapjául többnyire az idegen szövegből mechanikusan kiemelt, sőt olykor inkább kiszakított nevek szolgáltak, amelyeket az oklevélnek legfeljebb néhány paraméterével (például a kronológiai adataival, többi szórványának helyesírási jegyeivel) jellemeztek. BENKŐ LORÁND Anonymus gesztáját elemezve mutatott rá arra, hogy a szövegbe illesztés eszközeinek a szórványok értelmezésében fontos szerepük van. Ugyanez a megállapítás érvényes az oklevelekre is azzal a különbséggel, hogy itt eltérő időben keletkezett, más-más szerzőktől származó dokumentumokról van szó. Ennek ellenére e téren a forrásokban számos egyezés, hasonlóság mutatkozik meg: ezeket célszerűen megválasztott korpuszok anyagának a feldolgozásával igyekeztem bemutatni. Előmunkálatok híján a céloom csupán az lehetett, hogy a latin

szövegnek és a magyar helynévi szórványoknak az egybeszerkesztésében mutatkozó általános jellegzetességeket feltárjam.

A szövegbe illesztés jellegzetes megoldása a megnevezőszós szerkezet alkalmazása (*locus, qui dicitur Tichon*), amely a benne foglalt névnek kiemelt szerepet biztosít, és egyben környezetétől többnyire egyértelműen el is különíti a magyar nyelvű elemet. A nevek említésének leggyakoribb módja az, hogy eléje a hely fajtáját megjelölő latin földrajzi köznévként kerül (*lacus Balatin*), ez az eljárás azonban bizonyos esetekben megnehezíti (vagy akár lehetetlenné is teszi) a névszerkezet pontos meghatározását. A helynevek az oklevelekben latinra lefordítva (*Danubius, Alba Regia, Villa Nova*) vagy latinos alakban (*Agria, Varadinum, Bihoriensis*) is előfordulhatnak, e formák szereplésének viszonylag határozott szabályait állapíthatjuk meg. Az oklevelek szövegében a helynevek mellett más, helyjelölésre szolgáló magyar szavak is szerepelhetnek: korábban is felfigyeltek ezek közül a fanevekre, de gyakori a földrajzi köznevek közszoói értékben való előfordulása is.

2.2. A második fejezetben a névrekonstrukciónak azzal a – mondhatni utolsó – mozzanatával foglalkozom, amely a neveket az őket használó, illetőleg létrehozó nyelvi közösséghez vagy személyhez kapcsolja hozzá. A hagyományos vizsgálatokban az etimológia és a helynevek etnikai vonatkozása között ez a rendkívül fontos láncszem lényegében véve hiányzik, vagy legfeljebb axiomatikus megállapításokra korlátozódik. E felfogás a helynévadást egynemű, közösségi jellegű folyamatnak tekinti, amelyből mindig az elnevezett hely környezetében élők nyelviségére és ezzel összefüggésben etnikumára lehet következtetni, magukat a helyneveket pedig csak fokozatosan megszilárduló, „névközületté” váló nyelvi alakulatoknak tartja.

A kommunikatív alapú tulajdonnév-szemlélet a névadást ezzel szemben minták szerint megvalósuló, bizonyos tekintetben tudatos tevékenységnek fogja fel, s ennek megfelelően az egyének nagyobb szerepet tulajdonít a helynevek létrehozásában. E névelméleti alapra támaszkodva a korábnál jóval eredményesebben kísérlelhető meg az egyes névadatok nyelvhasználati körülményeinek a felderítése is. A nevek névszociológiai értékének a meghatározását a névrekonstrukció részeként értelmezhetjük, amely megnyitja az utat a források történeti-etnikai hasznosításának az irányába. A névszociológiai érték megállapításakor első rendben számolnunk kell azzal, hogy az oklevélírók a nevek rögzítésekor befolyással lehettek a helynevek alakjára, de az oklevélbeli megjelenés nem független a korabeli nyelvi presztízviszonyoktól sem.

2.3. A helynév-rekonstrukció eljárásának a Tihanyi alapítólevél szórványaira való alkalmazása az eltérő elméleti kiindulás következtében olyan eredményeket ígér, amelyek BÁRCZI GÉZA korábbi kutatásait bizonyos területeken kiegészíthetik. A szemléletmód különbözősége alapján várható új eredményeken túlmenően sikerrel kecsegtet az is, hogy a rendelkezésre álló történeti és élőnyelvi névanyag az azóta eltelt fél évszázad során hatalmas mértékben fölszaporodott, közvetlen összefüggéseket és analógiákat kínálva az alapítólevél helyneveinek magyarázatához. Figyelembe vehettem ezen kívül azokat a megjegyzéseket is, amelyeket időközben mások fűztek hozzá az alapítólevél szórványaihoz.

A 82 szórvány tüzetes elemzését az itt felvetett szempontok figyelembevételével igyekeztem elvégezni, az anyag sokféleségéből következően azonban természetesen bizonyos egyenetlenség is megmutatkozik az eredményekben. Az esetek nagy részében a névfeltárás terén BÁRCZI megállapításaihoz oly módon tudtam kapcsolódni, hogy finom

részletekben módosítottam a korábbi elképzeléseket (*Fuk*). Máskor az eddigiek mellé új lehetőségeket ajánlottam (*Zakadat, Huloodi*), vagy éppen a korábban felmerült többféle névféjtés közül támogattam meg egyet újabb érvekkel (*Turku, Ursa*), esetleg cáfolattal kiiktatva egy másik lehetőséget a figyelembe vehetők közül (*Keuris tue*). Több esetben módosítottam a korábbi lokalizáláson, leginkább *Mortis* és a *Fidemi–Ecli* körüli birtok azonosítását illetően, amelyeket Tolnában *Fotudi* birtok közelében látok elhelyezhetőnek. Más névtani összefüggésbe helyeztem több helynevet (*Uluues megaia, Culun, Segisti*), több biztosnak vagy valószínűnek tekintett névmagyarázat mellé pedig olyankor is kérdőjeleket állítottam, amikor az eddigieknél biztosabb megoldást magam sem tudtam ajánlani (*Gamas, Fidemi*). Elemzésem során igyekeztem elkerülni a kategorikus véleményalkotást, és többféle lehetőség fölvetésével törekedtem arra, hogy a jelenlegi ismereteink birtokában eldöntetlen kérdésekben nyitva hagyjam a kapukat a további kutatások számára.

3. Eredmények

3.1. Az oklevelek latin szövegének és magyar nyelvű szórványainak a kapcsolódási formáit jellegzetes típusokba rendezve írhatjuk le, amelynek fő csoportjait a latin nyelvű névhasználat, a speciális befoglaló szerkezetek (megnevezőszók, latin földrajzi köznevek) alkalmazása és a szerkezet nélküli beillesztés különböző változatai képezik, de ritkán magyar grammatikai eszközök (névutók, ragok) is előfordulnak ilyen szerepben. Az e célt szolgáló eljárások tipológiai rendszerének az összeállítása elsősorban a szórványok tulajdonnévi vagy közszoói értékének meghatározásában kap fontos szerepet, valamint segítheti a névszerkezet pontos azonosítását is.

A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a Kárpát-medence vulgáris (jórészt magyar, de részben szláv és német) nyelvű helyneveinek az oklevelekben latinul történő említését aligha lehet véletlen eseteknek tartani – ahogyan azt korábban gondolták –, a latin nyelvű helynévhasználat ugyanis kétségtelenül tudatos oklevélírói törekvés eredménye. Ezt kétségkívül jelzik azok a névcsoportok, amelyekben szinte kizárólagosnak, de legalábbis általánosnak tekinthető a latin nyelvű említés: a nagyobb vizek és más természeti nevek, valamint a településnevek egyes csoportjai esetében. A latinnyelvűségben itt elsősorban presztízsviszonyok játszottak szerepet: a királyi székhelyek, megyei és egyházi központok stb. feltűnően gyakran szerepelnek latin nyelven, de szerkezeti jellegzetességek is befolyásolták a latinra fordítást: a jelzővel ellátott, illetőleg a *-falu, -falva* utótagú nevek példái mutatják ezt a tendenciát. A latin nyelvű névhasználat szabályszerűségei arra utalnak, hogy ebben – bizonyára a képzés során elsajátított – norma megnyilvánulását láthatjuk.

E latin alakok nagy többsége mögött azonban kétségtelenül vulgáris nyelvi formák rejlenek, amelyek pontos meghatározása a névrekonstrúció fontos feladata. Külön figyelmet érdemelnek az oklevélszövegekben szereplő magyar földrajzi köznevek is, amelyeknek egyik része valós, az adott helyre jellemző nyelvhasználati formára utal, másik része viszont az oklevél-fogalmazó szövegalkotási eljárásához kapcsolható: közülük a *bérc* és a *patak* speciális használatú oklevélszónak is tartható.

3.2. A helynevek névszociológiai értékének megállapításában elsőnek az oklevélírók névalkotó tevékenységét kell felmérnünk: a latinizálás és a fent már említett közszóhasználat az ő nyelvi lenyomatuknak tekinthető. A névhasználatot olykor tévedés vagy korábbi dokumentumok ismerete is befolyásolhatta, de a pontos leírásra való törekvés következtében is hozhattak létre az oklevelek szövegezői – többnyire valós nevekre támaszkodva

– egyedi nyelvi formákat, leírásokat, a szándékolt névkonstruálás azonban e körben nemigen érhető tetten. A soknyelvű Kárpát-medence nyelvi presztízviszonyai főleg a több névváltozatból való választási lehetőség esetén határozhatták meg az oklevélbeli helynévhasználatot. A latin nyelv magas értékét (más terminussal hipercentrális szerepét) mutatja a már említett latinizálás, a magyar nyelv centrális szerepét pedig az jelzi, hogy bizonyos közszavak és a beillesztést szolgáló grammatikai eszközök a latinon kívül csakis ezen a nyelven fordulnak elő az oklevelekben. Területileg korlátozottan a németnek lehetett még ehhez hasonló funkciója, a perifériális (szláv, törökségi, újlatin stb.) nyelvek helynévalakjai azonban csakis azokról a területekről kerülhettek be a diplomákba, ahol más nyelvnek a használata egyáltalán nem volt jellemző.

A névszociológiai értékelés során el kell különíteni a névadatokból kikövetkeztethető névhasználói helyzetet a közvetlen forrásokból alig-alig megismerhető névadási szituációtól. Noha még ez a különbség sem mindig ragadható meg a rendelkezésünkre álló eszközökkel, azt is látni kell, hogy a nevek különböző csoportjai a névadás szempontjából is mutatnak névszociológiai eltéréseket. Több tényező is utal arra, hogy a természeti nevek körében a névadásban döntően a nyelvi-kommunikációs szükségletek játszanak szerepet: az átvett nevek magasabb aránya, a többnevűség és a típusváltások ritkasága mutatja ezt, de az a körülmény is alátámasztja e megállapítást, hogy az elnevezés vagy névváltoztatás tényéről a források alig-alig szólnak. A települések névadásában viszont sokkal nagyobb fokú tudatosságot látunk megjeleníteni, itt az elnevezés aktusa az ember által alkotott objektum létrehozásához kapcsolva értelmezhető leginkább, amelyből e névtípusnak a természeti nevekénél jóval erősebb társadalmi meghatározottsága is következik. A szemantikailag különböző műveltségi névtípusok azonban önmagukban is sokféle névszociológiai háttérrel rendelkeznek, így értékük az etnikai azonosítás terén sem lehet azonos.

3.3. A Tihanyi alapítólevél szórványainak vizsgálata nemcsak az egyes nyelvi elemek esetében hozott új eredményeket, hanem az oklevél egész névanyagára vonatkozóan is. A szövegbe illesztés eszközeinek a felmérése – összevetve az oklevél 15. századból való interpolált változatában használt eljárásokkal – azt mutatta, hogy az alapítólevélben még döntő többségben vannak a szerkezet nélküli beillesztési módok, sőt magyar elemek (a *hely* és főképpen a *reá* névutó) is szerepet kaptak ebben: a *reá* ilyen alkalmazása gyakoriságát tekintve is példa nélkül áll a szórványemlékekben. A diplomában halványan feltűnnek a latinizálás nyomai is (nagy valószínűséggel a *Thelena*, talán a *Balatin* és a *Sumig*, valamint esetleg két részfordítás jelzi ezt), és az oklevélíró számlájára írandó a néha rendkívül bonyolult nyelvi szerkezetek (*Castelic et Feheruaru rea meneh hodu utu rea*) létrehozása is. Egyfajta egyenletlenség a szöveg és a szórvány kapcsolatában magán az oklevélen belül is megmutatkozik, ami talán az oklevélíró birtokában lévő információk sokféleségéből is fakadhat.

Az alapítólevélben található nyelvi anyag névszociológiai helyzetének a felmérése azt mutatja, hogy nem igazolhatók azok a vélemények – például KRISTÓ GYULA megközelítése –, amelyek szerint nagy számú szláv és emellett török és német etnikumra utaló név is található a forrásban, s ezek alapján az adott népek és a magyarság arányaira vonatkozó messzemenő következtetések vonhatók le. Elemzésem ezzel szemben azt mutatja, hogy az alapítólevélben előforduló nevek csakis magyar névhasználókra utalnak a 11. század közepén, s mindössze két olyan helynév (a *Balaton* és *Kesztölc* neve) található a

diplomában, amely közelebről meg nem határozható időben szláv névadókra utal. A nevek között feltűnően sok település vagy lakott hely nevét találjuk, amelyekben a már az ősmagyar korból is adatolható puszta személynévből származó típus van többségben, de a személynévek más névcsoportokban is fontos szerepet játszanak. A természeti nevek között a kétrészes, jelzős szerkezetűek a legjellemzőbbek, amelyeknek a főtagja minden esetben földrajzi köznévként. E névtípusokat a régi magyar helynévadás legjellemzőbb formáinak tekinthetjük.

3.4. Értekezésem eredményei határozottan kirajzolják azokat a feladatokat is, amelyek az általam felvetett problémák kapcsán megoldásra várnak.

A szöveg és szórvány kapcsolatának tipológiája további finomításra szorul: a Tihanyi alapítólevélnek az e szempontból elvégzett futólagos összehasonlító elemzése is megmutatta, hogy az egyes szövegbe illesztési módok használata koronként változó, de az eltérések mögött bizonyára a különböző oklevél-kibocsátó szervek eljárásai közötti különbségek is kereshetők. Ezek jól megválasztott oklevélanyagon történő vizsgálata az oklevélszerkesztés normáinak alakulásmódjára is rávilágíthat. Ugyanígy bővebb forrásbázis alapján mutathatók be a vulgáris nevek latinításának módozatai, típusai is.

A nyelvi rekonstrukciónak névszociológiai irányba történő kiterjesztésére a történeti helynévkutatás terén eddig alig történtek kísérletek. Ez a helyzet abban a tekintetben rendkívül kényes, hogy a nevek etnikai hasznosítása – amely a névkutatás eredményeire támaszkodva mutat fel eredményeket – különösen igényli az ilyen irányú ismereteket. Ezért tartom fontosnak, hogy munkámban kijelöltem azokat a kérdésköröket, amelyek részletes elemzése e téren előreviheti a kutatásokat. Rendkívül lényegesnek gondolom azonban, hogy a névszociológia szemléletét, fogalmi készletét a mai, élőnyelvi viszonyok között, különösen a kétnyelvű területek névhasználati jellegzetességeire vonatkozóan alaposan kimunkáljuk. Fontos eredményeket hozhatna továbbá az újabb kori (18–20. századi) telepítések névtani hatásainak a felmérése is.

A Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzése, különösen pedig az ezekből leszűrt összegző jellegű következtetések azt mutatják, hogy legfontosabb szórványemlékeink, elsősorban a 11. századból fennmaradt oklevelek névtörténeti szempontú újraértékelése megkerülhetetlen már csak amiatt is, hogy az e korszakra vonatkozó etnikai következtetések ismét viszonylag megbízható talajra kerüljenek. A magyar helynévrendszer alakulásmódjára vetne újabb nézőpontból fényt, ha a feldolgozásokat kiterjesztenénk a későbbi korokból való fontosabb forrásokra is.

Mindezek a vizsgálatok minden bizonnyal hozzá fognak járulni ahhoz is, hogy a név-rekonstrukció módszerét tovább finomítsuk, és egyes részleteit alaposabban is kidolgozzuk.

ÉRSZEGI GÉZA OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Hoffmann István dolgozata első részében tudományos precizitással összefoglalja a helynevek szórványos előfordulását tartalmazó forrásokról a tudnivalót. A helynevek ugyanis elsősorban oklevelekben, ott azonban szórványosan fordulnak elő.

Lényegében minden számba jöhető, jelentős névanyagot tartalmazó oklevelet a benyújtott szórványok tekintetében figyelembe vett. Talán egyetlen oklevél maradt ki a feldolgozásából, pedig jelentős névanyagot hordoz, ez a Leleszi alapítólevél. Mentségére

szólva ezt a gyanúsna minősített oklevelet ritkán közelítették meg a különböző történeti tudományok képviselői. Hogy még nem került máig sem méltó helyére a Leleszi alapítólevél, annak az az oka, hogy a Pais Dezsőhöz doktori dolgozatot írt FÉNYI OTTÓ – premontrai szerzetes-tanár lévén – nem doktorálhatott, s úgy halt meg, hogy eredményei nem kerültek be a szaktudományokba (vö. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv 16. Nyíregyháza, 2003: 13–30).

A legismertebb, legnagyobb névanyagot tartalmazó oklevelek bevonásával a disserens foglalkozik azzal a kérdéssel, mi az oka, hogy a helynévanyag magyar megnevezéssel kerül az oklevélbe, megállapítja a szórványemlékek névszociológiai értékét. Sorra veszi a magyar szórványok szövegbe illesztésének formáit, módjait. Külön fejezetet szentel a helynevek latinizáló használatára, mégpedig külön foglalkozik a természeti nevekkal: víznevekkel, tájnevekkel, domborzati megnevezésekkel, erdők, szigetek, utak stb. neveivel. A településnevek latinizálásával kapcsolatban beszél – talán nem túl szerencsés szóhasználatlaltal – a helynevek presztízséről és latinizálásáról, a névszerkezetek és a latinnyelvűség kapcsolatáról. Természetesen nemcsak a magyar megnevezések latinnyelvűségét, hanem a német és szláv helynevek latinságát is vizsgálja. S nem feledkezik meg a latin helynevek nyelvi forrásairól sem. Fontosságot tulajdonít annak, miként viszonyul egymáshoz a latin szöveg és a latin szövegbe illesztett magyar név. Ennek kapcsán nemcsak a megnevezőszós szerkezetekkel foglalkozik, hanem teret szentel a latin földrajzi név és a magyar helynév kapcsolatának is. Nem hiányozhatnak természetesen a dolgozathoz a neveken kívül a közszók sem, mint a fák megnevezései vagy a földrajzi köznevek.

A latinizált szavak esetében talán szerencsésebb lenne, ha a latinizált neveket kétféle bontva a vulgáris nyelvi tö és a latinositott végződés külön megítélés alá kerülne. Minden vulgáris eredetű helynév latinizálható a latin *-ensis* képzővel, illetve – ahogy helyesen megállapítja a disserens – az *a* betűre végződő helynevek első declinációs ragozása kézenfekvő, s mindig van lehetőség az *-um* végződés hozzátételével semleges helynevet képezni. Természetesen az így latinizált helynevek esetén rendkívüli körültekintéssel kell eljárni. Meggondolandónak vélném, vajon Nyitra nevének alakulásában játszott-e szerepet az egyiptomi remetközpon: Nitria; s lehetséges, hogy az éppen itt remeteskedő András és Benedek, valamint társaik ajkán vulgarizálódott ez a helynév *Nyitra*-ra, illetve *Nitrava*-ra (vö. ÉRSZEGI GÉZA szerk., Árpád kori legendák és intelmek. Bp., 1983: 185, 5. jz.).

A latin nyelvű megnevezés vulgárisává válásának érdekes példája a Pozsony megyei Kápolna is, amely egy, ha minden igaz, a legkorábbi Szent Erzsébet kápolnáról kapta a nevét 1244-ben, s adott nevet a Kápolnai családnak.

A disserens dolgozata második fejezetében a nyelvi és etnikai rekonstrukcióról szól. Ennek keretében a nyelv és etnikum összefüggéseiről, a helynevek nyelvi rekonstrukciójáról, azaz a helynév-etimológiákról beszél, s keretbe foglalja a helynév-rekonstrukció alapelveit. A történeti helynév-szociológia alapkérdéseinek tartja az oklevélírók névalakító tevékenységének, a nyelvi presztízsviszonyok és az oklevéladás viszonyának taglalását. A helynév-rekonstrukció helynév-szociológiai vonatkozásait követően a helynévadás névszociológiai hátteréről, a helynevek névszociológiai értékéről, azon belül is a természeti és a műveltségi nevekről értekezik.

Szerencsés megfogalmazásnak tartom a *rekonstrukció* kifejezést, ezzel ugyanis kihúzza méregfogát annak az elterjedt nézetnek, miszerint az etymon meghatározza az ethnost. Meggyőződésem szerint ugyanis a magyar okleveles gyakorlatban használt helynevek általában a magyar nyelvi megnevezést reprezentálják, függetlenül attól, milyen a

nyelvi eredete (etymon) az egyes helyneveknek. Se szeri, se száma azoknak a téves etimologizálásoknak, amelyekkel nap mint nap találkozunk, s ha ráadásul még ezekre alapozva az etnikumra is próbálunk következtetni, komoly hibát követünk el.

Külön tanulmányt érdemelnének a népnévvel jelzett települések. Nincs gond, ha *Villa Ruthenorum* vagy *Villa Latinorum* a hely megnevezése, a kérdés akkor merül fel, amikor a *Villa Hungaricis* vagy *Theutonicis* vagy *Sclavonicis* kerül elő a forrásokban. Emlékezetem szerint az előbbiek egyedi, míg az utóbbiak páros települések megnevezésére használatosak, vagy egy-egy település két vagy több részének elválasztására szolgálnak. Az előbbi esetben szívesen hiszem, hogy az ethnicumra utal a név, az utóbbi esetben inkább hiszem, hogy az eredetileg különböző etnikumokhoz köthető kiváltsággal való rendelkezést jelent, azaz német, magyar és szláv jogú települések bújnak ezen elnevezések mögött.

Természetesen, ahol a társtudományok is tehetetlenek bizonyultak, a disserens sem nyújthat megoldást. Így a Nyitra megyei Őr település legkorábbi *Villa Spectaculi* megnevezésével nem túl sokat tud kezdeni, de regisztrálja, hogy a „latin forma azonban lexikálisan nem pontos megfelelése a magyar névnek”. A várható *Villa Speculatorum* helyett ugyanis az eredeti oklevélben valójában egy *Spectaculi* alak áll. Az *l* betűn lévő rövidítésjel mutatja, hogy az eredeti szöveg félreértéséről lehet szó, s e félreértés került rögzítésre az oklevélben. Mivel egyedüli említésről van szó, valószínűsíthető, hogy az írnok tévedhetett a tisztázás során, s az eredeti fogalmazványban a helyes kifejezés állt.

Ugyancsak érdekes a helynévadásnak az a módja, amely a település patrocíniumát veszi fel helynév gyanánt. *Szentandrás*, *Szentlászló* stb. helynév számtalan van Magyarországon, de vajon a puszta *András(falva)*, *László(falva)* stb. mögött nem inkább a patrocíniumot mint valóságos személyt, netán a tulajdonos személyét kell minden esetben keresnünk? A *Pentele* név mögött rejlő Szent Pantaleon is mutatja, a patrocínium sokféleképpen rejtőzködhet a településnevekben.

A disserens dolgozata harmadik részében tér át a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak tárgyalására. Beszél a téma fontosságáról, a Tihanyi alapítólevél kutatásának történetéről, az elemzés főbb szempontjairól és irányairól, és végül a legnagyobb részben a szórványokat elemzi részletesen.

Összegzésében vizsgálja, miként illeszkednek a szórványok az alapítólevél szövegébe, mennyire jellemző a latinizáló helynévhasználat az oklevélben. Sokat foglalkozik a szórványok lokalizálásával, s végül a névrekonstruktó szűkebb céljának, az etnikai vizsgálatnak szentel figyelmet, külön csoportosítva a magyar és nem magyar eredetű helyneveket.

A dolgozat mintegy harmadában foglalkozik az oklevelekben található vulgáris nyelvű szórványokkal és kétharmadában a tényleges tárggyal, a Tihanyi alapítólevél szórványai-val. Ez az arány egyáltalán nem rossz, hiszen ahhoz, hogy megértsük a Tihanyi alapítólevél gyakran bonyolult jelenségeit, aligha tekinthetünk el attól, miként is jött létre egy oklevél, pedig a jelenségek magyarázatában nem egyszer kényszerül a szerző az oklevél genezisének állomásaira utalni.

Egy-egy oklevél egy egész team egymásra épült munkája volt. Magához az oklevélnek a létrejöttéhez ugyanis számtalan állomáson által vezetett az út. A két legfontosabb fejezete az oklevél létrejöttének: a jogi előzmények, illetve az oklevél megszületése írásban.

A jogi előzményekre a Tihanyi alapítólevél esetében csak következtetni tudunk az elkészült oklevél alapján. Eszerint a kijelölt birtokokra kiszállt a minister regis és az, aki feljegyzést készített a kiszemelt birtokról. Együtt bejárták a határokat, és megjelölték azokat a jeleket, melyek a határ mentén voltak. Az oklevél szövegéből kikövetkeztethetően

a határjárást végző páros (lehetek persze többen is) egyike latinul lejegyezte a határ vonalát, a másikuk magyarul megadta a határpontokat. Hogy a határpontok latinra fordítása nem történt meg, az azt sugallja, hogy az egyikük latinul tudott, a másikuk vulgáris (magyar) nyelven. Ez kiderül a latin részek megfogalmazásából, hiszen a határjárás latinul lett rögzítve, a határpontok azonban magyarul. Ahol a határjárásban részt vevő jegyző felismerte a határjelet, mert például ismert fa vagy más, latinul is ismert jel volt (pl. fák, bokrok, hegyek, völgyek stb.), ott azt latinul is megadták, de óvatosságból hozzátették vulgáris nyelven is, ahol pedig nem sikerült a vulgáris nyelvű megjelölést latinra fordítani, maradt a pusztán vulgáris nyelvi megjelölés. A határjárással kapcsolatban cselekvést kifejező szavak nem lettek magyarul rögzítve.

A jogi előzmények után, azaz a határjárást követően fogtak az oklevél megfogalmazásához. Hogy az oklevél megfogalmazója korának legmagasabb műveltségével rendelkezett, azt az oklevél latin szövegezésére mutatja. Korára jellemző rímes prózában fogalmazta meg az oklevél latin részét, és beillesztette a határjárás során készített feljegyzéseket. Ő, a jegyző vagy notarius alkotott egészet a határjárás során keletkezett feljegyzésekből és korának általános formuláiból. Latin tudásáról igen, magyar nyelvi ismereteiről azonban aligha győzhet meg bennünket az oklevél szövege. Az ő *notá*-nak nevezett írásjelekkel készült fogalmazatát tette át sokak által olvasható írásba a scriptor, vagyis az írnok. Ha hinni lehet az oklevél latin és magyar szövegében elkövetett nyelvi hibáknak (*tributo/tributu* stb.), akkor feltételezhetjük, hogy az írnok sem tudott magyarul, de felismerte a fogalmazatban elért szövegeket, és olvashatóan le tudta azokat másolni. Hogy a szöveget másolta vagy diktálásra írta, nincs egyértelmű bizonyítékunk, pedig nagyon fontos lenne tudni, vajon miként lett letisztázva az eredeti fogalmazvány. Hogy szóban, azaz diktálásra másolt a scriptor, arra az látszik utalni, hogy meglehetősen következesen használta az ún. dictamen jeleket. Az egyes gondolati-nyelvi egységek, kifejezések között található pontok ugyan nem felelnek meg a mai központosításnak, noha annak előzményének minősülnek, mégis eligazítanak bennünket a leírt szöveg értelmezésében. Ilyen az a *sarfeu . itu rea* kifejezésben előforduló dictamen jel, ami jelzi, hogy kell értelmeznünk a latin a praepositiót és a magyar *rea* postpositiót. Ez felveti annak a kérdését, vajon az oklevélben mennyire pontosan illeszkednek a vulgáris szórványok a latin szöveghez. Magam pont az ilyen pontos megfelelések alapján szívesebben beszélek magyarul és latinul írt oklevélről a Tihanyi alapítólevél esetében.

A nyelvi precizitás nemcsak a vulgáris megfogalmazásra jellemző, hanem a latin szövegre is. A *Cum his est alias villa...* kifejezésben aligha szabad hibát látni a magunk magyar nyelvi várakozásának megfelelően. Ugyanis több birtok után egyetlen másikról beszélni még magyar nyelvi logikával sem lehet. Tehát semmiképpen nem szabad az *alias* szót egyeztetni a *villa* szóval. A szó mondatbeli elhelyezkedése meg a contextus egyértelműen arra utal, hogy *alias* a korrekt kifejezés, ami ebben az esetben 'egyébként, más-különben, másutt' jelentéssel bír. Az oklevélben található javítások (pl. *Segisti/Segisto*, illetve vakarások) azt bizonyítják, hogy a letisztázott kész oklevelet a fogalmazója átnézte, s ahol tudta, kijavította.

Még nem szóltunk az oklevélen található tanúnévsorról. MEZEY LÁSZLÓ feltételezte az aláírások különbözősége miatt, hogy az aláírások nem az aláírók keze nyomát őrzik, hanem azok titkáraiét, korabeli szóhasználattal élve, clericusaiét. Az aláírások megítélésében gondot okoz az, hogy a korabeli aláírók, akár tudtak írni, akár nem, a pápai udvartól kezdve a világi udvarokig, soha nem írták alá a nevüket saját kezűleg. Helyette a kézjegyüket tették

az oklevélre egy kereszt formájában, s a nevezett clericusok írta mellé, kinek a kézjegye az a keresztvonás. A keresztvonások rendkívüli hasonlósága arra látszik utalni, hogy a tanúnévsor még a fogalmazatra került a clericusok megjegyzésével együtt, s azokat is az írások kanyarította a tisztázatra, de megőrizte az eredeti szövegben található sajátosságokat. Ez természetesen nem feltétlenül valósult meg így, a tanúk keresztjelei és a clericusok megjegyzései lehetnek „eredetiek”, azaz saját kezűleg készültek, de az írás egyöntetűsége jelentheti a másolást, azaz a tisztázást is. Az oklevél elkészültét, a megpecsételést és a királyi monogramma rárajzolását az a Miklós püspök ellenőrizte, akiről részben hosszas vita dúlt a szakirodalomban, vajon milyen szerepet is játszhatott az oklevél elkészítésében, de akiről a magyar krónikák is megjegyzik az oklevéladásban való versatasságot.

Hogy ilyen széles háttérrel kerítettem az oklevél létrejötté egy szakaszának, az azért van, mert szerettem volna rámutatni arra, mennyire labilis lehet az általunk adott szöfejtés, s ez nemcsak a Tihanyi alapítólevélre érvényes, hanem érvényes valamennyi oklevelünkre, akár görögül, akár latinul lett fogalmazva, sőt a magyar nyelvű írásbeliség is hasonló állomásokon át valósult meg (vö. HARGITTAY EMIL: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Bp., 1996: 30).

Mielőtt a Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatos apró, a kítűnő munka érdemét nem érintő megjegyzésekre áttérnék, engedtessek meg nekem néhány személyes jellegű mondat. Évekkel ezelőtt lehetőségem adódott, hogy a Tihanyi alapítólevél hasonmás kiadásához szöveget illesszek. Am sajnós addigra már az oklevélről elkészült a hasonmás, s magam sem szabadulhattam annak nyugétól, nehézségeitől. A hasonmás kiadás oly módon készült, hogy az oklevél előlapját és az oklevélről készült „korhú” betűkkel megrajzolt magyar fordítását egymás mellé tették, magam a rendelkezésemre bocsátott füzetben csak alkalmazkodni tudtam a latin–magyar hasonmáshoz. Ebből következett, hogy a latin szövegben nem adhattam mást, mint ami a hasonmásban látszott, nevezetesen teljesen lemaradt a hátlapi írás, valamint a latin szöveggel alkalmazkodnom kellett a magyar fordításhoz, ami – az egyik legkitűnőbb középkorászunk, HOLUB JÓZSEF munkája volt – igazán nem szégyellnivaló. Am az már nem tartalmazta az újabb tudományos eredményeit az oklevél diplomatikai és nyelvészeti kutatásának. Talán így már érthető, miért nem adtam, adhattam teljes, korszerű képet a Tihanyi alapítólevélről.

A Tihanyi alapítólevél elemzése során néhány olyan hely értelmezésére azért mutatok rá, mert megengedhetőnek tartom a korábbi vagy más értelmezését. Az egyik ilyen hely a *Petra* megnevezésű hely. Nézetem szerint minden vonatkozásban helytálló az a nézet, miszerint az itteni „barátlakások”, remetehelyek rejtőznek ezen elnevezés mögött. Egyrészt azért is hiszem, hogy így van, mert a tihanyi egyházi intézményről alapításakor coenobiumként emlékeznek meg, s *monostor* elnevezése csak a 11. század végén fordul elő, bencés jellegére pedig csak későbbi források utalnak. Márpedig a templom nemcsak temetkezési helyül, hanem liturgikus célra is szolgált. Hogy liturgikus feladatának eleget tudjon tenni, szükség volt egyházi közösségre, amely a templom melletti barlangokban lakó remetékből állhatott, kiknek a feje éppen a remeték fejeként is ismert apát volt. A *Petra* név ugyanis nemcsak követ, sziklát, hanem barlangot is jelent. Ilyen *Kő*-nek nevezett monostor volt a Szerém megyei Bánmonostora is. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a *Petre* nézetem szerint genitivusos alak, nem hordozza a genitivusra való utalást, vagyis a *petrae*-t jelölő ϵ caudata helyett „sima” e található az oklevélben. Gyakori, s oklevelünk

sem kivétel, hogy eltévesztik az *ae* diftongus használatát, s néha inetimologikus helyzetben is élnek vele (l. *ecclesia* stb.).

Az egyes megnevezéseknél *u* betűvel kezdődik ugyan a szó, de nem vagyok biztos benne, hogy nem *v* hang az értéke, tehát bizonyos helyzetekben (pl. *Ugrin*) nem biztos, hogy az etimológiailag talán könnyebb *Ugrin* névhez kell ragaszkodnunk, lehet e helyt kiindulási pontként a *vgrin* alak is.

A különböző szakkifejezések használata során rendkívüli módon rányomja bélyegét a disserens nyelvhasználatára az általa felhasznált irodalom kitűnő szerzőinek példája. Magam úgy gondolom, az interdiszciplinaritás megkívánná az egységes nyelvhasználatot, ezért helyesebbnek tartanám az egyébként egészen más képzetet ébresztő *Mester* kifejezés helyett a *P. mester* megnevezést alkalmazni Anonymusra. Hasonlóképpen nem tartom szerencsésnek a középkori oklevelekre a *diploma* szó alkalmazását; különösen akkor disszonáns ez a szóhasználat, amikor pápai *diploma*-ról ír a disserens, pedig annak a szabályos megnevezése: *pápai bulla*. Igaz, unalmas mindig *oklevél*-ről beszélni, de legalább egyértelmű. Természetesen megvan a lehetősége, hogy az egyes okleveleket fajtájuk szerint (pl. *privilegium*, *ítéletlevél* stb.) nevezzük meg; ez annyiban is célszerű, mert az egyes oklevélfajtáknak más és más a forrásértékük.

Összefoglalva az írottakat, bebizonyítottam tartom, hogy a jelen doktori disszertáció – jeles elődök nyomdokán haladva – fontos előrelépést jelent a helynévkutatásban, sőt évtizedek óta várt, hézgapótló munka. A disserens korábbi tudományos eredményei és a korábbi tudományos fokozatának megszerzését követő tudományos munkája alapján méltónak tartom az MTA doktora cím megszerzésére, ezért melegen javasolom a dolgot nyilvános vitára bocsátását.

Budapest, 2008. január 18.

ÉRSZEGI GÉZA
az MTA doktora

ZELLIGER ERZSÉBET OPPONENSI VÉLEMÉNYE

A tihanyi apátság alapításának 950. évfordulója kapcsán jelentős érdeklődés fordult ismét az alapítólevél felé. Nyilván nem teljesen független ettől az eseménytől, mégis alapos kutatási háttérrel, és mindenekelőtt nem az ünneplés jegyében született az előttünk fekvő munka.

HOFFMANN ISTVÁNT elsősorban nem a szórványadatok etimológiája, morfológiai felépítése érdekli, hanem a névtudomány szempontrendszere vezérli kérdésfeltevéseit. Az eddigi kutatásoktól eltérően vizsgálódásait ennek megfelelően az oklevélszövegek általános jellemzőinek a tanulmányozásával kezdi. A disszertációnak az első része saját munkájának módszertani megalapozásán túl az oklevelek szórványadataival való foglalkozáshoz ad útmutatást. Az oklevélszövegekkel kapcsolatban felmerülhető valamennyi szempontot számba veszi kutatási alapprogramként. Foglalkozik az oklevélszórványok magyarnyelvűségének okaival egyrészt a tulajdonnevek kapcsán, másrészt közsavak: fanevek és földrajzi köznevek esetén. Ez utóbbiakról szólva megállapítja, hogy az oklevelekbe kerülésüknek nem a latin nyelvtudás hiányossága az oka, hiszen ezeknek a fogalmaknak a megfelelőit az oklevelek nem egyszer latinul és magyarul is megadják. Kitér többek között

a magyar szórványoknak a latin szövegbe illesztési szabályaira, a latinizált névformákra, megállapítja, hogy mindezek használatának kialakult bizonyos normatív rendszere. Az elemzett kérdéskör teljességével szemben a Tihanyi alapítólevélben nem találni meg minden felsorolt sajátosságot, illetőleg az oklevél magyar szórványai megfogalmazásukat tekintve részben egyedi jelenségnek számítanak okleveleink sorában.

Az oklevelekben olykor nemcsak latinul és magyarul, hanem német vagy szláv nyelven is dokumentált (vagy ilyet is mérlegelendőnek tartott) nevek kapcsán az utóbbiakat – felvidéki nevek esetén – többször szlovák nyelvű adatként jelöli meg (41, 49. jegyzetben 24). A szlovákság kialakulásával foglalkozó magyar történettudományi megállapítások, de nyelvi megfontolások alapján is elmondható, hogy a 15. század vége, a 16. század eleje előtt, de különösen a 13–14. században vagy még korábban szlovákokról beszélni nem lehet, a szlováknak mondott nyelvi adatok az előzményként kezelhető cseh, morva, horvát-szlóven, lengyel lakosságtól származhatnak – nyilván megfelelő területi szempontok figyelembevételével (KMTL).

Igen fontos megfigyelése, hogy a magyar szavak beillesztésére használt latin szavak esetenként segítséget nyújthatnak a tulajdonnévi, illetőleg a köznévi státus elkülönítésében (55–6, 66–71). Többek között ilyen szerepe van a *quidam* (*quaedam*, *quoddam*) ’valamely, egy bizonyos’, valamint az *unus* (*una*, *unum*) ’egy’ szónak a magyar földrajzi köznév előtt. Ezek a 13–14. századi adatok a magyar névelőzés története szempontjából is jelentősek. Mindazok a számba vehető szempontok, amelyek segítségével a tulajdonnevek és a köznevek megkülönböztetése ebben a korszakban lehetővé válik, a grammatikai kutatások számára is igen fontosak – ezt „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (TNyt.) tapasztalataira támaszkodva is ki lehet jelenteni.

A második fejezet a névrekonstruációk révén a névhasználók nyelvi hovatartozását feszegeti – mivel a Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban felmerült a nevek etimológiájára alapozva ilyen jellegű következtetések levonása is. A névtanon túlmutató jelentősége van annak a megállapításnak, hogy a nyelvek hierarchiájában a magyar nyelvnek milyen szerepe volt a Kárpát-medencében – amire a magyar elemeknek nem magyar nyelvterületen való megjelenése utal (90–1).

A disszertáció harmadik, legterjedelmesebb része a Tihanyi alapítólevél szórványai-val foglalkozik az előző fejezetekben bemutatott vizsgálati szempontok szerint. A szerző BÁRCZI GÉZA 1951-ben megjelent monográfiájához képest saját munkájának tudományos többletét a következőkben fogalmazta meg: „A helynév-tipológiának a névelméleti kutatások újabb eredményein alapuló szempontjai [...] eredményesen világíthatják meg az eddig háttérben maradt összefüggéseket is. A kutatások azt is bizonyították, hogy a szórványok szövegbeli helyzetének vizsgálata, az oklevelek, geszták egészésként való szemlélete fontos támpontokat adhat a bennük előforduló magyar elemek szerepének, jellegének megállapításához, névszociológiai helyzetének pontosabb megítéléséhez. Ez utóbbi kérdések szorosan kapcsolódnak egy olyan problematikához, amely a nyelvészetben jóval túlmutat ugyan, és főleg a történettudomány területére tartozik, ám a nyelvtörténeti bizonyítást nélkülözni nem tudja: a szórványként előforduló hely- és személynevek település- és népességtörténeti forrásként való felhasználásának ügyéhez” (116).

Az oklevél anyagának tüzetes elemzése előtt áttekinti a BÁRCZI-monográfia kiadása után megjelent munkákat. Ehhez két megjegyzés kívánkozik: hiányzik belőle MOKÁNY SÁNDORNak a *iohtucou* név megfejtési kísérletét tartalmazó írása (Néprajz és Nyelvtudomány 26. 1982: 95–8). Azt pedig itt is hangsúlyoznom kell ugyanakkor, hogy a 2005-ben

megjelent munkám nem „leginkább” (115), hanem kifejezetten (tudományos) ismeretterjesztő céllal íródott.

A szórványok elemzése során foglalkozik a nevek etimológiáját, a lehetséges névadó közösség meghatározását célzó véleményekkel, és fontos szerepet szán a nevek lokalizálásának is. Elemzéseit rávilágítanak arra, hogy a korábbi névfejtési módszerrel ellentétben, amelynek alapelve az volt, hogy az etimologizáláshoz nem szükséges feltétlenül a lokalizálás, mélyebb elemzéshez, névmagyarázathoz az adatok földrajzi területhez kötése megkerülhetetlenül fontos. A rendelkezésre álló forrásoknak, a történeti földrajzi kutatásoknak és a 60-as évektől megjelent földrajzinév-gyűjteményeknek köszönhetően a korábbiaknál jóval nagyobb mértékben vált lehetővé a névanyag azonosítása. Az olvasó számára nem kis öröm felfedezni a TA. névanyagából egyik-másik névnek (mint pl. az *uluues* vagy a *luazu holma*) napjainkig tartó életét. A név jellegének, a szórványadat milyenségének meghatározásában – miként a disszertáció mutatja – a területnek, az egymás szomszédságában levő neveknek perdöntő szerepe lehet a szórványadatok grammatikai szerkesztettségének (tehát annak, hogy szó szerkezetről vagy összetett szóról van-e szó) a meghatározásában. Mindezt jól példázza az *uluues megaia* itt olvasható megfejtése (179–81).

A birtokok, illetőleg nevek lokalizálása a *fuk*-tól a Balaton partján végig úgyszólván mind elfogadható. Néhány kiegészítés, helyesbítés azonban ide kívánczok. A *Fok*, *Sió*, *Siófok* nevekhez annyi tehető hozzá, hogy a *Fok* > *Sió* névváltozáshoz a *Fok* vízfolyásának valamiféle (mesterséges) megváltoztatása is járulhatott. Aligha véletlen ugyanis, hogy Somogy megyében a *sió* ’zsilip’, illetőleg ’zsilipen átbukó víz’ jelentésben él, sőt ilyen értelemben földrajzi névként is előfordul például Rinyaszentkirály és Patosfa meg még egy sor további falu határában (SMFN. 41, 734, 767 stb.). A *koku zarma* és *keuris tue* kiváló elemzése mellett kevésbé lehet egyetérteni *Kőröshegy* nevének a *keuris tue* kapcsán – a FNEsz.-re való hivatkozással – megadott etimológiájával (164). Az első adatában (1093–1095) *keurisig* alakú név ugyanis teljesen egybecseng a *Füzege*, *Somogy* – továbbá *Szilágy*, *Hásságy* ~ *Hásság* és még számos településnevünkkel. Ebből a *keurisig*-ből (’kőrises hely’) valóban másodlagosan, népetimológiával keletkezhetett a ’kőrisfákkal benőtt magaslat’ jelentésű *Kőröshegy* alakú név (vö. ZELLIGER Magyar Nyelv 87. 1991: 77–82, TNyt. 1: 544). Az első adat figyelmen kívül hagyása több szempontból sem fogadható el.

Gondot jelent az adat helyhez kötése, ha sem korábbi oklevél- vagy térképadat nem segít, és helynévgyűjteményből való megerősítés sem található, illetőleg nem várható ehhez. A *seku ueieze* és a *putu uueieze* egymáshoz való területi viszonyításában ERDÉLYIvel szemben BARCZI véleményét fogadja el, és így a *putu uueieze* helyét a megoldatlan lokalizálású *knez*-hez köti, és a *seku ueieze*-től távolabbra helyezi. Ebben a lokalizálásban a *putu uueieze* és a *knez* neveket tartalmazó mondat élén álló „Cum his” szavak alapján dönt, mivel ez a „szövegezés [...] arra utal, hogy itt egy az eddigiektől eltérő vidéken vagy legalábbis az eddig említett helyeknek nem a közvetlen szomszédságában fekvő birtokrészről van szó” (165). Hasonló mondatkezdés van a *fortudi* leírásában ennek a birtoknak és a *mortis*-nak az egymáshoz való viszonyát meghatározó szövegben. A térképeken azonosítható adatok és a Tolna megye földrajzi neveinek gyűjteménye alapján a két birtok egymás közelében lehetett. Az oklevél szövegét ezúttal így magyarázza: „Az újabb birtok leírását bevezető *cum his* más hasonló kifejezésekkel együtt az oklevél szövegében az egymáshoz közel fekvő birtokok közti felsorolásban szerepel (például a *Seku ueieue*

és a *Putu uueieze* között), így ilyen a jelentése itt is” (222). Nyilvánvaló a két szövegrész közötti ellentmondás, amit az előbbi korrigálásával lehet helyrehozni.

Bár a disszertáció alapvetően a névtan tudományterületébe tartozik, nem lehet néhány nyelvtörténeti (hangtörténeti, grammatikai) észrevételt nem tenni.

Az egyes szórványadatokhoz azoknak a lehetséges olvasata is társul. A szerző – ha nem is mindig, és nem a névcikknek ugyanazon a helyén – de többnyire nyilatkozik erről. A fonetikus átírások általában megegyeznek a szakirodalomban elfogadott változattal, olykor azonban eltérnek tőle.

A gondot legtöbbször a felső nyelvválású magánhangzók jelentik. Ezekkel kapcsolatban többször is fölveti az időtartam hosszú voltát. A *kút* hosszú magánhangzós olvasata (199) azonban nem biztos az emlék dunántúli nyelvi változata következtében. Az ugyanis kevésbé valószínű, hogy a terület jelentős részén ma teljesen hiányzó felső nyelvválású hosszú magánhangzók kivétel nélküli hangváltozás következtében rövidültek volna le. Ennek megfelelően ezt az adatot a hosszú *ú*-nak *u* betűvel való jelölésére nem lehet kétségtelen példaként felhozni. – Az *uluues* első változatként való olvasata [ülües] (179) bizonyára tévedés: ebből az alakból *v*-s tövű szavaink egyértelmű tanúsága szerint *ölves* ~ *ölyves* soha nem alakult volna. Ejtésváltozatként legfeljebb [ülües] tehető fel. – Nem problémátlan a *gunusara* név *gumu* előtagjának a *Gönyű* nevekkel való azonosítása. A mai nyelvi szövegi hosszú magánhangzó diftongusos előzményt sejtet, miként erre a Győr megyei Gönyű nevének első adata (1222: *Gueneu* – FNESz.) és KISS LAJOSTÓL való etimológiája is utal. A Hernád menti Gönyű nevének 1255-ből való *Gumupotoka* előfordulása és további, a disszertációban felsorolt névadatai (251), valamint a TA. között időben minimum kétszáz év van. Ez az idő a kérdéses spiránsok vokalizálódása és a diftongus alakulása szempontjából döntő időszak. Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni az alapítólevél nagyszámú diftongusos kiejtést megengedő adata mellett a spiráns ejtésére egyértelműen utaló *azah*, *meneh*, *oh* adatát sem, de a kérdéses hangtani jelenséggel szorosan összefüggő HB.-beli *chomuv* és *k eseruv* sem elhanyagolható.

Az adatok szerkezete a következő kérdés, amiről szólni kell. A nevek szerkezetét vizsgálva Hoffmann István egyrészes és kétrészes nevekről beszél. Ezek a terminusok grammatikai tekintetben egyszerű és összetett szavakat, valamint szó szerkezeteket takarnak: a névvé vált elemeket (akár egyszerű, akár összetett szó) egyrészes, a szerkezeteket kétrészes neveknek nevezi. Ez után tesz különbséget tulajdonnevek és köznevek között. Ezek egzakt meghatározása helyett példákkal mutatja be elkülönítésüket: „A kétrészes nevek között csak kettő olyan van, amely három lexémából áll: *Ohut cuta*, *Nogu azah fehe*, ezek bővítményrészében egy másik, önmagában nézve szintén kétrészes név szerepel. Ezek tehát, annak ellenére, hogy három szóból állnak, funkcionális-szemantikai szerkezetüket tekintve a fent említettek közül a *Sar feu*, *Keuris tue* nevekhez hasonlóak. Helynévként egyrészes viszont a *Ruuoz licu*, noha két szóból áll, mivel nem rókakotoréket jelöl, hanem olyan helyet, ahol az(ok) található(k)” (290). Mivel az idézett szórványok grammatikai (névtani?) jellege különböző, vitatható, hogy a történészek oklevél-kiadási gyakorlatát követve a szórványokat nagy kezdőbetűvel közli.

A szerkezetek (összetett szavak és szó szerkezetek) elemei közötti grammatikai viszonyt, illetőleg főként az elemeknek a szerkezetben betöltött szerepét több helyen is megnevezi a disszertáció. A terminologizálás azonban nem sikeres. A szerkezet alaptagja „főtag”-ként szerepel a 25, 251, 258. oldalon, „alaprész” a 160, 261. oldalon, ezen kívül „utótag” (198) és „alaptag” (31) is. A bővítményi rész megnevezésére ritkán kerül sor,

azt „alárendelt tag”-nak (174), illetőleg „bővítményrész”-nek (290) nevezi. Az összetétellel keletkezett földrajzi nevek ilyen kérdéseivel a TNYt. elég részletesen foglalkozik, ez azonban más vonatkozásban is elkerülte a szerző figyelmét.

A disszertáció egyik igen komoly erénye, hogy a névadást minden esetben vizsgálja abból a szempontból, hogy milyen közösség volt a névadó. Az apátságnak adományozott birtokokkal kapcsolatban feljegyzett nevek közül csak két olyat talált, amelynek névadója szláv közösség volt (*Balaton, Keszölc*), a névhasználók a szerző megállapítása szerint azonban itt is magyarok voltak. Az oklevélben szereplő *bolatin* ~ *balatin* adatokat viszont latinus formaként ítéli meg azon az alapon, hogy a szláv szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldása latinusított (tehát nem élőnyelvi) adat. Megállapítását azzal indokolja, hogy az utolsó szótag magánhangzója hangrendileg nem illeszkedik. E vélekedésnek némileg ellentmond, hogy a mássalhangzó-torlódások feloldása során gyakran keletkezik vegyes hangrendűség nemcsak szó elején (*iskola, istráng, N. iskátulya, gërof*), hanem – bár jóval ritkábban – utolsó szótagban is: *kaszten, R. zsámely, zsámfuter* ’hitvány, pimasz’, *fájin* (TESz.).

Összefoglalva, Hoffmann István doktori dolgozatát igen alapos, jelentősen új tudományos eredményeket felmutató munkaként értékelem. Az oklevéladatokkal való eljárás-hoz új módszertant adott, amelyben jelentős szerepet kapott az oklevélegész egységes szemlélete, az adatok lokalizálása és névszociológiai értékelése. A Tihanyi alapítólevél szövegeit új megközelítésben tárja eléink, és ezzel az oklevél magyar szövegeinek egymáshoz való viszonyáról, földrajzi elhelyezkedéséről, a névadókról, névhasználókról is lényeges ismeretekhez juttat.

A disszertációt az elmondottak alapján nyilvános vitára alkalmasnak találom.

Budapest, 2008. január 14.

ZELLIGER ERZSÉBET
a nyelvtudomány kandidátusa

SZATHMÁRI ISTVÁN OPPONENSI VÉLEMÉNYE

1. Értékelésemet egy szubjektív vallomással kezdem. Jóllehet 4-5 tanulmányom megjelent a névtudomány köréből, az onomasztika nem tartozott a fő kutatási területeim közé. Hogy mégis vállalkoztam Hoffmann István helynévtörténeti disszertációjának a bírálataira, az azzal magyarázható, hogy egyetemista koromban és később is, Debrecenben, majd az ELTE-n BÁRCZI tanár úrtól alapos nyelvtörténeti jártasságot és iskolát kaptam, kaptunk. Méghozzá a szemünk előtt és – előadás formájában, illetve szemináriumokon – fülünk hallatára született meg az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozat mellett a professzor úr kiváló monográfiája: „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék”.

És mindjárt hozzáteszem, örültem is Hoffmann István disszertációjának, mert téma-választását ideálisnak tartom. Ideálisnak tartom nyelvtörténeti jellege miatt. Nyelvtörténeti háttér nélkül ugyanis szerintem elképzelhetetlen a mai nyelv bármilyen jellegű megalkotásának leírása, e nélkül nincs modern nyelvtudomány sem. Nem véletlen, hogy az én nemzedékemnek az ún. modern (értsd: új, legújabb) nyelvészettel foglalkozó tudósai közül (neveket nem említek) azok vitték a legtöbbszörre, azok alkottak igazán maradandót, akik előbb kijárták a nyelvtörténeti iskolát. De ideálisnak tartom jelöltünk témaválasztását

azért is, mert e téma kidolgozása lehetőséget adott szerzőjének a nyelvtörténeten kívül számos nyelvészeti és egyéb diszciplína alkalmazására. Felhasználta ugyanis a sokoldalúvá vált, fellendült névtudományt – amely fellendüléshez egyébként ő maga is nem kismértékben hozzájárult –, a dialektológiát, a szociolingvisztikát, a nyelvtudomány-történetet, a történelemtudományt, a történeti földrajzot és a településtörténetet.

2. Hogyan épül fel a disszertáció? A disszertáció az összegezésen kívül három nagy fejezetből áll. Az első kettő az elméleti és módszertani alapokat, a harmadik, a legterjedelmesebb pedig a 82 szórványelem részletes elemzését tartalmazza.

Az első fejezet közelebbről a latin szövegnek és a magyar helyneveknek az egybeszerkesztésében részt vevő eszközöket tárgyalja: a megnevezőszós szerkezeteket, a helyfajtáját megjelölő latin földrajzi közneveket, a latinra fordított vagy latinos alakban is előforduló helyneveket, a más, helyjelölésre szolgáló magyar szavakat és a földrajzi köznevek közszoói használatát.

A második fejezet az ún. névszociológiai jelenségekkel, azaz a neveket létrehozó és használó nyelvi közösséggel, illetve személlyel, aztán az egyes nevek nyelvhasználati körülményeinek a felkutatásával és a korabeli nyelvi presztízviszonyokkal foglalkozik.

A harmadik fejezetben az elemzések kibővítésének, finomításának az eredményeképpen a szerző részben – ahogy maga megjegyzi – finom részletekben módosítja az előző elképzeléseket; részben újabb érvekkel támogat meg korábbi névfejtéseket; részben módosítja az addigi lokalizálásokat; részben pedig a korábbitól eltérő magyarázatot ad egyes helynevek körülményeivel kapcsolatban, de a kérdéseket nyitva is hagyja mások esetében, ha úgy véli, hogy nem találja a megnyugtató megoldást.

3. Milyen módszereket alkalmazott a szerző? Összefoglalva talán azt mondhatjuk, hogy mintegy a Bárczi-iskola hagyományait folytatva mind kutatása közben, mind eredményeinek a felhasználásában igazi filológus módján járt el. Mindez azt jelenti, hogy a legkisebb részletéig felkutatja minden esetben az előzményeket, az előző vizsgálatokat (a 116–8. lapon pl. a Tihanyi alapítólevél valóságos kutatástörténetét adja); hogy utána jár minden legapróbbnak látszó kérdésnek, akkor is, ha más, nem nyelvészeti tudományágról van szó; hogy mindenben teljességre törekszik; hogy figyelemmel van az egyes nyelvi jelenségek használati arányaira; és hogy ugyanakkor – saját találó megfogalmazásában – igyekszik elkerülni a kategorikus véleményalkotást. Hoffmann István módszerét jellemzik még az ügyes következtetések, a reális megállapítások, a körültekintő, de elmaradhatatlan bírálat, és a névtipológia kiterjedt alkalmazása. (Egy-egy helynév problematikájának mintaszerű körüljárására jó példa a „Petra – Petre” című fejtegetés: 128–35.) Eredményesen vonta be kutatásaiba a szerző mint módszert az ún. helynév-rekonstrukciót. Ezt egyébként így mutatja be: „Nyelvi rekonstrukción a helynév történeti-etimológiai vizsgálatát értem... A rekonstrukción azonban tekintettel kell lennie arra is, hogy az egyes nyelvtörténeti adatok mögött húzódó korabeli formákat felderítse, s a hangzós jellegük mellett rekonstruálja a denotatív jelentésüket, a morfológiai szerkezetükön túl megvilágítsa a szemantikai struktúrájukat is, sőt ezenkívül törekedjen a forrásokban található helynevek valós nyelvészeti értékeinek a bemutatására. A nyelvek közötti átvételek esetében különös figyelmet kell fordítani azokra a fonológiai, morfológiai és nyelvhasználati körülményekre, amelyek között a nyelvi adaptáció lezajlott” (77).

4. A továbbiakban az eddig említett pozitívumokon kívül kiemelek néhányat a disszertáció újabb, előre mutató vonásai közül.

Hoffmann István – csak helyeselhetően – normatörekvéseket vél felfedezni az oklevelek nyelvhasználatában: közelebről a latin nyelvű formák alkalmazásában, a magyar szórványok helyesírási-hangtani sajátosságaiban, sőt a szóhasználatban is, pl. *patak* és *bérc* szavunk különös gyakorisággal fordul elő közszói értékben (l. 49–50, 71–2, 87).

Igen hasznosnak mutatkozik a már említett helynév-rekonstrukció mint módszer. A névszociológiai felmérés mellett főleg ennek köszönhető az, amit a szerző két fontos megállapításban foglalt össze. Egyrészt „azok a vélemények – például KRISTÓ GYULA megközelítése –, amelyek szerint nagy számú szláv és emellett török és német etnikumra utaló név is található a forrásban, s ezek alapján az adott népek és a magyarság arányaira vonatkozó messzemenő következtetések vonhatók le” (Tézisek 7). Másrészt „a magyar nyelv centrális szerepét az jelzi, hogy bizonyos közszavak és a beillesztést szolgáló grammatikai eszközök a latinon kívül csakis ezen a nyelven fordulnak elő az oklevelekben” (Tézisek 6).

Továbbá Hoffmann István a funkcionális stilisztika szemléletének megfelelően éles szemmel észreveszi, hogy a Tihanyi alapítólevél fogalmazója stiláris változatosságra törekszik az azonos szerepű latin kifejezések használatában (51).

Megemlítem még, hogy jelöltünk sohasem erőlteti saját nézeteinek az elfogadását. Gyakran kijelöli viszont a további teendőket, illetve számos esetben jegyzi meg, hogy egy-egy jelenség vizsgálata további finomításra szorul. (Például azt találjuk a 66. lapon, hogy ki kellene dolgozni faneveink szóföldrajzi elterjedtségét; a 85. lapon meg azt olvashatjuk, hogy a törzsi és népnévi eredetű településnevek, a foglalkozásnevek, a puszta személynévek, egyes képzős helynévtípusok monografikus feldolgozására lenne szükség; l. még 197, 238 stb.)

5. Az eddig mondottak ellenére – tisztelnél fogva is – egy hiányérzetemről kell beszámolnom. Felettlébb hiányoltam ugyanis a térképeket. Az egyes birtoktestek elhelyezkedését tudniillik – különösen az eltérő magyarázatokot követve – ezek nélkül szinte lehetetlen elképzelni. És ún. összesítő térképre is szükség lenne.

Másik lényegesebb bíráló megjegyzésem, pontosabban javaslatom a következő: én inkább a jelenlegi alcímet tenném meg főcímné. Hiszen a szerző nem a Tihanyi alapítólevél elemzésével kapcsolatos tanulságokat összegezi, hanem – mintegy deduktív módon – az általa összeállított tapasztalatokat, mondhatjuk: téziseket alkalmazza a Tihanyi alapítólevél elemzésére. És fontosság tekintetében is az előbbi áll első helyen.

6. A disszertáció kiállítása gondos, szép; a mondanivaló megfogalmazása mintaszerű. Hoffmann István stílusa mindig logikus, világos, és sohase egyhangú, sohase unalmas. Elírás alig fordul elő a csaknem 300 sűrű oldalon. Egyetlen fontosabb negatívumra hívom fel a szerző figyelmét: a névutót közbevetéssel nem szakíthatjuk el attól a szótól, amellyel együtt alkot valamilyen határozót, de általában még a birtokos szerkezet részeit sem hasonló esetben (pl. 54: „a szerkezet főtagjaként álló szó [...] és a név földrajzi köznévi része – amely rendszerint a megjelölt hely fajtájára utal – között ellentmondás van”; 220–1: „Az itt említett nyelvi alakulatok – amelyek valószínűleg valós helynevekre épülnek – névszerűtlen jellege”).

7. Részletmegjegyzések:

55. lap, 1. bekezdés: Inkább KÁZMÉR MIKLÓSSal és FEHÉRTÓI KATALINnal érteket egyet, hogy ti. a *vulgariter, vulgo, vulgo dicitur* típusú megnevező szók azt jelentik, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített”.
- 77–9. lap: Példamutató értékelés MELICH, KNIEZSA, PAIS, SZABÓ T. ATTILA, KISS LAJOS és BENKŐ LORÁND idevágó munkásságáról.
- 101–2. lap: Talál a „jelentéshasadás” kifejezés.
114. lap, 3. bekezdés: Szintén mintaszerű értékelés BÁRCZI GÉZA munkásságáról.
- 141–2. lap: Engem meggyőzött a *Huluoodi* szónak a *holló* szóból való származtatása.
- 164–5. lap: Hasznos módon részletezi a szerző a *tő* szó jelentéseit.
166. lap: Helyesen valószínűsíti a szerző, hogy a *vejsze* ’halászóhely’ jelentésben 1784 előtt is megvolt, a TESz. megállapításával ellentétben.
196. lap: A „víznév és *fő*” szerkezetre jó példa a mai *Szalafo* falunév.
255. lap: *Ruuz licu*: pátriában, Kisújszállás határában ma is van egy határrész, amelynek *Ravaszyuk* a neve.
- 276–9. lap: A *Tolna* név eredetét illetően engem nem győzött meg a szerző, hogy eredetét bizonytalannak tarthatjuk. KISS LAJOS magyarázata (FNESz.) a meggyőző.
254. lap: Az *aj* (újabb alakja: *áj*) ’nyílás, bevágás, mélyedés’ szóra jó példa a ma Szlovákiában Tornától észak-északnyugatra fekvő falu neve: *Áj* (1340-ből adatolva).

8. Összegezeként: Hoffmann István mind eddigi munkássága, mind kiváló disszertációja alapján megérdemli az akadémiai doktori fokozatot, tehát a disszertációt nemcsak elfogadásra ajánlom, hanem kérem is a tisztelt bizottságot, hogy a vita után jelöltünknek ítélje oda a megérdemelt akadémiai doktori fokozatot.

Budapest, 2008. január 4.

DR. SZATHMÁRI ISTVÁN
az MTA doktora

VÁLASZ AZ OPPONENSI VÉLEMÉNYEKRE

1. Értekezésemet a hagyományos tudományági besorolás szerint tárgya és módszere alapján a névtan vagy idegen eredetű terminussal: onomasztika körébe lehet leginkább besorolni. Ilyen jellegű munkaként olvasták és értékelték bírálóim is, s kiemelték benne azt a törekvést – amit egyébként a névtannak általában is méltán szokás tulajdonítani –, hogy egész sor más tudományággal, tudományterülettel igyekszik kapcsolatot tartani. Én magam az onomasztikának nem annyira az önelvűségét, azaz a saját, belső szabályok szerinti működését szoktam hangsúlyozni, hanem sokkal inkább a tudományok közti közvetítő jellegét, sőt akár – kicsit más nézőpontból szemlélve – a segédtudományi szerepét tartom kiemelendőnek. Örülök, hogy opponenseim – bírálatuk egészéből, de konkrét megfogalmazásaikból is kitetszően – ezt a felfogásomat nemcsak elfogadták, hanem helyeselték is.

Ez abból a szempontból különösen fontos számomra, hogy bírálóim különböző tudományterületek képviselőiként helyezkedtek ilyen álláspontra, ami azt jelzi, hogy törekvéseim s eredményeim más szakmák felől nézve is elfogadhatónak bizonyulnak.

Ezt a körülményt nem is annyira kutatásaim névtani jellege miatt tartom kiemelendőnek, hanem azzal összefüggésben, hogy munkám alapvetően történeti irányultságú, s leginkább az ún. nyelvemlékes kor korai szakaszára vonatkozik, amely korszak tudományos vizsgálata nem nélkülözheti az érintett tudományágak szoros, a jelenleginél is sokkal nagyobb mértékű együttműködését.

2. Értekezésemet három fő fejezet alkotja ugyan, lényegében véve azonban két nagyobb részre bontható: egy elméleti alapoásra és az ott bemutatott elveknek, módszereknek a Tihanyi alapítólevél szórványain való alkalmazására. Ez a közelítésmód – ahogyan arra SZATHMÁRI ISTVÁN professzor úr is rámutatott – az elméleti részek fontosságát különösen kiemeli, amit – véleménye szerint – a dolgozat címének is tükröznie kellene. Ő az alcímnek (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései) főcímmé emelését javasolja, amit készséggel elfogadok, annál is inkább, mivel ezen a problémán magam is sokat tűnődtem. Más döntésre nem annyira a terjedelmi különbségek alapján jutottam (az alapítólevél elemzése a lapszámot tekintve ugyanis csaknem duplája az elméleti alapozásnak), hanem sokkal inkább amiatt, hogy az első fejezetek a régi magyar helynevek vizsgálatának az összes lényeges problémáját távolról sem érintik, hanem valóban csak néhány alapkérdését tárgyalják.

A professzor úr által kiemelt deduktív módszer a történeti nyelvtudományban és a névkutatásban is ritkább közelítésmódnak számít. Alkalmazására az bátorított leginkább, hogy ezt az eljárásmodot korábban a „Helynevek nyelvi elemzése” (Debrecen, 1993; 2. kiadása: Bp., 2007) című munkámban szervező alapelvként használtam fel, s az e téren szokatlan módszertani újítást a szakmai közvélemény – az ismertetések, hivatkozások tanúsága szerint – pozitívan fogadta. Megnyugvással tölt el, hogy e módszernek a történeti vizsgálatokban való felhasználását mindhárom bírálóm elfogadta, támogatta.

Az első két, elméleti fejezethez opponenseim alig fűztek bíráló megjegyzéseket, megerősítő, továbbvezető gondolatokat azonban annál inkább. Nagyvonalú eljárásukat, segítő szándékukat köszönöm. ÉRSZEGI GÉZA professzor úr például valóságos kis tanulmányrészletet iktatott be a bírálatába arról, hogyan született meg egy-egy Árpád-kori oklevél, illetőleg maga a Tihanyi alapítólevél, s rámutatott arra is, hogy e bonyolult folyamatnak lényeges hatása volt az oklevelek magyar nyelvű anyagára is. Ezt a körülményt nyelvemlékeink elemzésében azonban kevésbé szokás figyelembe venni, s ilyen természetű előmunkálatok híján én magam is inkább csak általában véve tudtam ennek a fontosságát hangsúlyozni.

Bírálóim az ezekben a fejezetekben érintett lényegesebb kérdések közül ugyan mást és mást emelnek ki – ZELLIGER ERZSÉBET az oklevelek egészben való szemléletét, az adatok lokalizálását és névszociológiai értékelését, a talajdonnévi és közszói státus elkülönítését, a nyelvi presztízviszonyok figyelembevételét, SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtörténeti és a névtani ismereteknek az összekapcsolását, a korabeli normatörekvések megvilágítását, ÉRSZEGI GÉZA pedig a névrekonstrució fogalmának bevezetését, a nyelvi és az etnikai rekonstrució viszonyának boncolgatását –, abban azonban megegyezik a véleményük, hogy e tényezők közül egyik sem hagyható figyelmen kívül a régi magyar helynevek kutatásában. Ezt azért tartom kiemelendőnek, mert az ide vonható kérdések közül értekezésemben inkább csak azokat fejtettem ki részletesebben, amelyek a korábbiakban vagy kevesebb figyelmet kaptak, vagy éppen többféle, de ellentmondásos megítélésben részesültek. E fejezeteknek az önálló monográfiává való bővítése azonban további, itt

csak alig vagy akár nem is érintett kérdéseknek a tárgyalását is megköveteli majd. Örömmel nyugtáztam, hogy az ilyen jellegű, továbbvezető megjegyzéseimet bírálóim helyesléssel fogadták, sőt néhány javaslattal meg is toldották: például a latinizált nevek tipologizálására vonatkozóan vagy a Leleszi alapítólevél fontosságát illetően.

Néhány bíráló megjegyzés hívta fel figyelmemet értekezésem olykor pontatlan terminushasználatára. Teljesen egyetértek ÉRSZEGI GÉZÁVAL abban, hogy a stílárís változatosságra törekvés nem mehet az egyértelműség rovására: az *oklevél* nem használható a *diploma*, s pláne nem a *bullá* szinonimájaként (még akkor sem, ha az *oklevéltan-t diplomatiká-nak* is szokás nevezni), s Anonymus is *P. mester*-ként azonosítható teljesen egyértelműen. Igaza van ZELLIGER ERZSÉBETNEK, aki arra figyelmeztet, hogy három esetben is tévesen középkori szlovák nevekről szoltam, ami nyilvánvaló anakronizmus. Tévesztésemet az sem igen menti, hogy a helyes *szláv* megjelölés több mint 200 esetben fordul elő dolgozatomban, hiszen igen kényes kérdéskörrel van szó.

ZELLIGER tanárnő azt is felrótta nekem, hogy a nevek szerkezeti elemzése során pontatlanul használtam a terminusokat, sőt maga a szerkezeti analízis is hagy kívánnivalót maga után. Az ebben az összefüggésben általa említett TNyt. megfelelő fejezete azonban nem került el a figyelmemet – részletesen írtam róla például a „Magyar helynévkutatás” című könyvemben (Debrecen, 2003: 106–7) –, csupán azért nem támaszkodtam rá, mert én a helynevek névszerkezeti, nem pedig grammatikai elemzését kívántam adni. Ennek alapfogalmait bő másfél évtizeddel ezelőtt a már említett „Helynevek nyelvi elemzése” című munkámban meglehetősen pontossággal igyekeztem rögzíteni. Most legfeljebb abban hibáztam, hogy a kérdéses fogalomkészletet – amely időközben szélesebb körben ismertté s mások által is használttá vált – itt nem idéztem fel újra. Munkám megfelelő részének kiadásakor ezt mindenképpen pótolni fogom.

3. SZATHMÁRI ISTVÁN professzor úr szubjektív megjegyzéssel kezdte bírálatát, de másik két opponensem is érintette a Tihanyi alapítólevélhez fűződő személyes kutatói viszonyát. Legyen szabad nekem is egy ilyen jellegű rövid kitérőt tennem azzal kapcsolatban, hogy elemzésem tárgyául miért éppen a Tihanyi alapítólevelet választottam. Ez talán különösebben megokolást sem igényelne, hiszen ugyancsak fontos nyelvmemlékünkéről van szó, ám választásomnak nem ez volt az egyetlen indoka. Jól sejti ZELLIGER ERZSÉBET, hogy ennek hátterében az alapítólevél kibocsátásának közelmúltbeli 950. évfordulója húzódhat, ÉRSZEGI GÉZA azonban pontosabban is ismerheti a körülményeket: ő kért fel ugyanis arra, hogy az ebből az alkalomból Tihanyban megrendezett tudományos tanácskozáson méltassam az alapítólevél nyelvészeti jelentőségét.

Bevallom, ez egyáltalán nem volt könnyű feladat számomra. Nem annyira maga a tárgy vagy az alkalom okozta a nehézséget, hanem furcsa módon BÁRCZI GÉZA nagyszerű monográfiája, „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (Bp., 1951), amelyet a magyar nyelvtörténetírás egyik legmaradandóbb értékének tartok. Azt hiszem, nem véletlenül emlékezik ma is olyan élesen létrejöttének csaknem 60 évvel ezelőtti körülményeire SZATHMÁRI professzor úr. Mít tehetek én hozzá ehhez a munkához? – gondoltam magamban először, ám ahogyan egyre jobban belemélyedtem a Tihanyi alapítólevél problematikájába, mindinkább rábredtem arra, hogy a BÁRCZI monográfiájának megjelenése óta eltelt bő fél évszázad számos új adatot, tudományos eredményt hozott elő, amelyek fényében újra érdemes megvizsgálni az alapítólevél szórványait, s ezzel együtt letettem arról a korábbi szándékomról, hogy más okleveleket válasszak elemzésem tárgyául. Kézenfekvőnek

éreztem ezt a döntést abból a szempontból is, hogy ily módon valóban értékállóan bizonyult eredményekhez viszonyítva tudom bemutatni azt, hogy az általam alkalmazott eljárások milyen újabb ismereteket hozhatnak elő.

A fentiek fényében bizonyára érthető, hogy miért tartom munkám értékelésében a talán legfontosabb mozzanatnak SZATHMÁRI professzor úrnak mint az e kérdésben legilletékesebbnek azt a megjegyzését, mely szerint értekezésem a Bárczi-iskola hagyományait folytatja. Köszönöm azokat a dicsérő és egyben inspiráló szavait is, amelyekkel dolgozatom tudománytörténeti részleteit illette.

4. Opponenseim több megjegyzést fűztek az alapítólevél 82 helynévi szórványának elemzéséhez. Szinte ezek mellé iktathatók lennének azok a vélemények is, amelyek értekezésemnek a közelmúltban közzétett részleteire reagáltak tanulmányok, konferencia-előadások formájában: a hozzászólók közül itt csak JUHÁSZ DEZSŐ és SZENTGYÖRGYI RUDOLF nevét említem meg. Köszönöm a dolgozatom e részleteit illető aprólékos figyelmet; az idevágó kiegészítéseket, javaslatokat és bírálatokat igyekszem figyelembe venni a könyvvé formálás során.

A szórványok pontos olvasatának megadása nem egyszerű feladat, olykor pedig egyelőre talán nem is lehetséges, s gyakran célszerűbb megoldás a variánsok lehetőségének a mérlegelése. Így járt el többször maga BÁRCZI is, BENKŐ LORÁND pedig „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” (Bp., 1980) című munkájában ennek az eljárásnak igen alapos helyesírás- és hangtörténeti megokolását adta. Magam is sokszor döntöttem a változatok feltüntetése mellett, mint például a *kút* szó esetében is, amelynek az olvasatában rövid és hosszú *u* ~ *ú* hangot is lehetségesnek tartok. Amit ZELLIGER ERZSÉBET ezzel összefüggésben felró nekem, azt eleve JUHÁSZ DEZSŐTől idéztem, ám ő sem „kétségtelen példaként” hozza fel az adatot, hanem csupán BÁRCZI egyik lehetséges javaslatára utal vissza. Az *u* betűk hangértékének bizonytalanságára ÉRSZEGI GÉZA is célzott az *u[gr]in* kapcsán, amelyben ráadásul a hiányzó szövegrészlet is nehezíti a dolgunkat. Úgy gondolom, ZELLIGER ERZSÉBET félreértette a *bolatin* ~ *balatin* szórványokkal kapcsolatos fejtegetéseimet, mivel az utolsó szótagbeli *i*-ről dolgozatomban nem úgy szólok, mint mássalhangzótorlódást feloldó hangról, ugyanis ilyen torlódás e név szláv előzményében sem létezett. Egyetértek vele viszont abban, hogy a *gunusara* név *gunu* előtagjának a *Gönyű* nevekkal való azonosítása „nem problémátlan”, ahogyan erre a megfelelő helyen magam is többször utaltam, s ezt mutatja az is, hogy olvasati variánsként többféle lehetséges formát (közük veláris alakokat) is megadtam. Az *uluues* olvasati lehetőségei között valóban a bilabiális *β*-vel [*ülβes*], illetőleg rövid *ü*-vel [*ülües*] való ejtés tehető fel leginkább, de teljesen kizárni talán a hosszú *ű*-s formát [*ülües*] sem szükséges.

A hang- és helyesírás-történeti ügyekben egyébként érdemes felidézni BÁRCZI GÉZÁnak a pontosan fél évszázaddal ezelőtt tett tanulságos és sajnós, ma is időszerű megjegyzését, miszerint e tudományterületeken éppen a hatalmas méretű szórványanyag átfogó feldolgozása hozhat majd jelentős megújulást (A magyar szókincs eredete. Bp., 1958: 144). Ennek a feladatnak az elvégzése azonban még napjainkban is a nyelvtudomány előtt áll.

Az alapítólevél magyar szórványainak latin nyelvű környezetét is igyekeztem minél jobban figyelembe venni az egyes elemek magyarázatában. Ebben azokra a megállapításokra tudtam támaszkodni, amelyeket értekezésem első fejezetében e tárgyban tettem. Ennek ellenére néhány esetben jogos bírálatot kaptam idevágó ügyekben is. ZELLIGER ERZSÉBET arra hívta fel a figyelmemet, hogy a mondatkezdő *Cum his* szerkezeteket nem

értelmeztem következetesen, ÉRSZEGI GÉZA pedig a *Cum his est alias villa* kapcsán arra mutatott rá, hogy az oklevél egészét, így a latin nyelvű fogalmazást is nagyfokú precizitás jellemzi, ezért nem szabad hibát látnunk ott, ahol a meglévő formák adott alakjukban is megfelelően értelmezhetők.

A továbbiakban még az egyes szórványok kapcsán tett etimológiai jellegű megjegyzésekhez szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni. Őszintén sajnálom, hogy MOKÁNY SÁNDORNak a *iochtucou* megfejtésére tett kísérlete elkerülte a figyelmemet, a végleges szövegváltozat elkészítésekor természetesen erre is ki fogok térni. SZATHMÁRI ISTVÁN a *petra*-val kapcsolatos fejtegetéseimet a probléma mintaszerű körüljárásának minősítette, de hogy egy-egy ilyen nehezen megközelíthető kérdés végérvényesen talán soha nem zárható le, azt ÉRSZEGI GÉZA néhány ez ügyben felhozott adalékkal bizonyította, amelyek egyébként érvelésem nyelvészeti-névtani alapjait nem érintik ugyan, ám nyilvánvalóan nem hagyhatók figyelmen kívül a név magyarázatában. Sajnálom, hogy a *Tolna* név esetleges személynévi eredetéről – amelyet magam is bizonytalannak mondtam – SZATHMÁRI professzor urat nem győzte meg munkám, bízom azonban abban, hogy előkerülhetnek olyan újabb motívumok vagy akár adatok is, amelyekkel a véleményemet tovább erősíthetem majd, s úgy érvelhetek elképzeléseim mellett, hogy saját nézeteim elfogadtatását továbbra se kelljen erőltetnem, ahogyan azt ugyancsak professzor úr máshol megjegyezte.

Olykor nem könnyű megítélni, hogy a névrekonstruktív eljárás során kibogozott szájakat meddig kövessük, s ha az adott problémától túl messzire vezetnek, hol vágjuk el őket. ZELLIGER ERZSÉBET két megjegyzése is a továbbvitelre biztat: a *Fuk* > *Fok* víznév elhalását követően valóban érdekes lenne végigkövetni, hogy a sokféle névváltozat közül hogyan emelkedik ki a mai *Sió* megnevezés. A *keuris tue* megvilágításához a környéken található, *kőrís* fanevet tartalmazó helyneveket idéztem a régiségből, köztük *Kőröshegy* falu nevét is. Ez utóbbi magyarázatában azonban nem tértem ki arra, hogy ennek első adata – ahogyan ZELLIGER ERZSÉBET korábban kifejtette – esetleg, de megítélésem szerint távolról sem kétségtelenül a *kőrís* -gy helynévképzős formája is lehet.

Jogosan hiányolta SZATHMÁRI professzor úr munkámból a térképeket, annál is inkább, hogy az adatok lehető legpontosabb lokalizálásának munkámban eleve fontos szerepet szántam. Ennek megfelelően az egyes helyek tüzetes leírására igyekeztem ugyan minél nagyobb figyelemmel lenni, ám – mint a visszajelzés is mutatja – az olvasó számára ez nem helyettesítheti a térképi ábrázolás nyújtotta áttekintés lehetőségét. Igazolta ezt az előadásom s ennek megjelenés alatt álló változata is, amelyet e tárgyban az értekezés benyújtását követően a 2. helynévtörténeti szemináriumon tartottam, s térképekkel gazdagon illusztráltam. Munkám kiadása során erre a jogos igényre tekintettel leszek.

5. Végül pedig szeretném megköszönni azt a megtisztelő figyelmet, amelyet bírálóim munkám s ezáltal irántam is tanúsítottak. Tanácsaikból, megjegyzéseikből sokat tanultam, s véleményük jó részét közvetlenül is hasznosítani fogom az e témakörben folytatandó további munkám során.

Debrecen, 2008. február 11.

HOFFMANN ISTVÁN

Documents of the defence of ISTVÁN HOFFMANN's academic doctoral dissertation entitled „A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései) [The Deed of Foundation of Tihany Abbey as a source of place name history (Fundamental questions of examining early Hungarian place names)]”

This summary presents the conclusions of ISTVÁN HOFFMANN's academic doctoral dissertation. In the thesis the author gives a complex analysis of the early Hungarian place names that are preserved in a scattered way in the Latin text of the charter „The Deed of Foundation of Tihany Abbey”, forming sporadic records of the Hungarian language. Adopting some relatively new aspects of consideration (e.g. name-sociological approach) in his discussion, the author works out several new interpretations of these names. The summary also contains the reviews of the opponents (GÉZA ÉRSZEGI, ERZSÉBET ZELLIGER and ISTVÁN SZATHMÁRI) as well as the author's joint response.